



پژوهشکده مردم‌شناسی



آیین‌های گذر در ایران

بررسی تطبیقی آیین‌های ایرانی
در حوزه‌های فرهنگی و جغرافیایی

محمد اسدیان



انتشارات روشنان

۱۳۸۴

اسدیان خرم‌آبادی، محمد، ۱۳۲۳ -

آیین‌های گذر در ایران: بررسی تطبیقی آیین‌های ایرانی در حوزه‌های فرهنگی و
جغرافیایی / محمد اسدیان. — تهران: روشنان، ۱۳۸۴.

۱۸۷ ص.: مصور.

ISBN: 964 - 92237 - 8 - 9

۲۳۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه: ص. [۱۳۹] - ۱۴۸.

نمایه.

۱. فرهنگ عامه — ایران. الف. عنوان.

۳۹۸ / ۰۹۵۵

GR ۲۹۰ / ۱۹

م ۷۹۲۶ - ۸۴ م

کتابخانه ملی ایران



پژوهشکده مردم‌شناسی



انتشارات روشنان



آیین‌های گذر در ایران

محمد اسدیان

طراحی جلد: هویار اسدیان

طرح روی جلد: اکبر قاسم‌خانی

حروفچینی و صفحه‌آرایی: رسول نقی‌زاده

لیتوگرافی: گل‌مهر

نوبت چاپ: اول بهار ۱۳۸۴

شمارگان: ۱۱۰۰ جلد

قیمت: ۲۳۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده مردم‌شناسی محفوظ است.

ISBN: 964 - 92237 - 8 - 9

شابک: ۹ - ۸ - ۹۲۲۳۷ - ۹۶۴

فهرست

- مقدمه‌ی پژوهشکده‌ی مردم‌شناسی ۷
- مقدمه مؤلف ۹
- درآمد ۱۳
- یادداشت‌های درآمد ۱۶
- بخش نخست
- زادن و کودکی ۱۷
- بارداری و زایمان، تولد، نام‌گذاری نوزاد، باروری و ماندگاری نوزاد، چیدن ناخن
کودک، عقیقه، دندان درآوردن کودک، رادافتادن کودک، ختنه، سرسپرده کردن
کودک (جوز سر شکستن).
- یادداشت‌های بخش نخست ۵۵
- بخش دوم
- ۱- بلوغ و آیین‌های بلوغ ۶۹
- ۲- از دواج ۸۱
- یادداشت‌های بخش دوم ۹۹
- بخش سوم
- مرگ و سوگ ۱۰۷
- یادداشت‌های بخش سوم ۱۳۳
- کتاب‌نامه ۱۳۹
- نمایه ۱۴۹

مقدمه‌ی پژوهشکده‌ی مردم‌شناسی

بررسی تطبیقی آیین‌های ایرانی در حوزه‌های فرهنگی و جغرافیایی، کاری است سترگ و نیازمند مجالی بایسته. گستره و ژرفای این موضوع انسان‌شناختی - ایران‌شناختی و شاخه‌های گشتن و مجموعه و زیرمجموعه‌های آن، برنامه ریزی علمی، نیروی کارآمد و تمهیدات ویژه می‌طلبد که پژوهشکده‌ی مردم‌شناسی، موازی با ضرورت‌های دیگر به انجام آن اهتمام داشته و دارد.

«آیین‌های گذر» بخش مهمی از این پژوهش پُر دامنه است. اصطلاح «گذر» یا «گذار» در واقع گذشتن و درآمدن از یک مرحله به مرحله‌ای دیگر از حیات زیستی و فرهنگی است که با آیین‌ها و مراسمی ویژه همراه می‌شود و وقوف و تشخیصی متفاوت حاصل می‌کند. از این گونه است مهمترین رویدادهای زندگی انسان یعنی تولد، ازدواج و مرگ که در این دفتر مورد بررسی و تحلیل واقع شده‌اند.

آیین‌های گذر در ایران زمین بسیار است که در عرصه‌های گونه‌گون فرهنگی نمود دارند. برخی از این آیین‌ها مانند «شال بستن و کلاه نهادن» پسران به نشانه‌ی بلوغ با دگرگونی ساخت‌های اجتماعی - فرهنگی از میان رفته‌اند؛ اما می‌توان آن‌ها را در متون ادب فارسی و تاریخ اجتماعی ایران باز یافت و پژوهید. بسیاری از این آیین‌ها نیز هنوز زنده‌اند و در بستر فرهنگ مردم جریان دارند.

کتاب حاضر دستاورد پژوهشی است که محقق ارجمند آقای محمداسدیان به سفارش پژوهشکده‌ی مردم‌شناسی در همین زمینه انجام داده‌اند. کوشش و دقت نظر ایشان با اشرافی که در حوزه‌ی پژوهش داشته‌اند، اثر درخور توجهی فراهم آورده که امید است خوانندگان و علاقمندان را در کار شود و مقصود حاصل آید.

محمد میرشکرایی

پژوهشکده‌ی مردم‌شناسی

اسفند ۱۳۸۳

مقدمه

فرهنگ ژرف ایران زمین، مرزهای تاریخی - جغرافیایی بسیار پهناوری را دربر می گیرد که از حدود و ثغور امروزی آن بسی فراتر است. از این رو «بررسی تطبیقی آیین های ایرانی در حوزه های فرهنگی جغرافیایی» موضوعی پر دامنه و عمیق است و انجام مقبول آن به یک یا دو دفتر بر نمی آید و فرصتی متناسب با گستره و ژرفای خود می طلبد.

ما، در این دفتر در چارچوب موضوع به آداب، مراسم و آیین های گذر مربوط به مهم ترین رویدادهای حیات بشری یعنی «زادن و کودکی»، «بلوغ و ازدواج» و «مرگ و سوگ» پرداخته و در تحلیل تطبیقی آنها - با توجه به مناطق مختلف ایران و موارد مشابه در اساطیر و افسانه های کشورها و ملل باستانی - کوشیده و نکات مهم بسیاری را مورد بررسی و تدقیق قرار داده ایم. بررسی تحلیلی آیین ها و مراسم دیگر در عهده ی زمانی دیگر و دفتر یا دفترهای دیگر است و ما در این مقدمه با ذکر و نگاهی از کنار آنها می گذریم. از جمله ی این آیین ها مراسم آیینی «رد پساگ» و خرقه دهی و خرقه پوشی صوفیان است که با یکدیگر شباهت دارند «رد پساگ rad-passāg به معنی مراسم جشن های گاهنبار (مکزی ۱۳۷۹: ۱۲۸) - شش جشن بزرگ سال در کیش زردشتی - است. واژه ی rad: سرور، پیشوای روحانی (مکزی پیشین: ۱۲۷) از ratav- اوستایی: داور (رایشلت ۱۳۸۳: ۶۶۶) و پساک تاج گل است فراهم آمده از گل ها و اسپرغم و

ریاحین که پادشاهان و بزرگان در جشن‌ها و اعیاد و دیگران در روز دامادی و نیز فتح و ظفر بر سر می‌نهادند. (لغت‌نامه ۱۳۷۷ ج ۴ ذیل پساک). «کرتیر» موبد و داور داوران (= قاضی‌القضات) قدرتمند دوره‌ی ساسانی^۱ در کتیبه‌ی کعبه‌ی زردشت (kkz) بندهای ۱۵ و ۱۶ می‌گوید که برای دینوران بسیاری «ردپساگ» گرفته و در مجموع در طول یک سال ۶۷۹۸ «ردپساگ» انجام شده است. (عریان ۱۳۸۲: ۱۹۳) در آیین «خرقه‌دهی» نیز به صوفی «پس از امتحان و احراز قابلیت و اهلیت از طرف مرشد و پیر» خرقه می‌پوشانند. (رجایی ۱۳۴۰: ۱۲۲) نمونه‌هایی دیگر از این گونه در دین‌ها، مذاهب و نحله‌ها موجود است که می‌باید در جای خود بدان‌ها پرداخت.

دیگر آیین‌های شایان تحلیل و ژرفکاوی به ذکر فهرست‌وار عبارتند از: تشرف به «آیین مهر» و درجات هفتگانه‌ی^۲ آن تشرف به مقام پهلوانی، تشرف در گروه عیاران، تشرف به خانه‌ی خدا و مناسک مربوط، آیین‌های «جانشینی و ارث‌بری» (succession)^۳ و نیز آیین‌ها، مراسم و آداب خجسته کردن خانه، کوچ، رمه‌داری، کشاورزی و برداشت محصول، بافندگی (قالیافی، بافت و ساخت سیاه چادر و...) باران‌خواهی و دفع باران، نثار، فدیه و قربانی، جشن‌های تقویمی، جادو درمانی (پری‌خوانی، زار و باد).

کشف و بازپرداخت اعتقادات و باورهای کهن از درون آیین‌ها و یا بازسازی آیین‌ها و مراسم از درون اعتقادات و باورها و همچنین برآوردن و شکل‌بخشیدن به این دو از محتوای ادبیات و هنر مردمی (افسانه، شعر، ترانه، موسیقی، ضرب‌المثل، چیستان و...) کاری است بسیار دشوار، پیچیده، و پرابهام. تکه‌های

۱. کرتیر در سرکوب ادیان و مذاهب دیگر می‌کوشید تا حکومتی بکشد بر آیین خویش بنیاد نهد.

۲. درجات هفتگانه مهر: کلاغ، همسر، سرباز، شیر، پارسی، پیک خورشید و پیر. (نک ورمازرن، ۱۳۷۲: ۱۶۷ به بعد).

۳. ترتیب و تسلسلی که شخصی بعد از دیگری، قدرت، مقام و جایگاه او را به ارث می‌برد. (THE AMERICAN HERITAGE, 1992: 1793) مردم‌شناسان فرانسوی و انگلیسی بین

جانشینی و میراث heritage تفاوت معنایی قابل‌اند. (پانوف - پرن ۱۳۸۲: ۲۷۴-۲۷۵)

شکسته و پراکنده‌ی یک ظرف باستانی را می‌توان با تلاش و دقت به هم فرا آورد و شکل اصلی آن را بازیافت؛ اما باز نمود پاره‌های گسیخته‌ی باورهای روزگاران دور در قالب پیکری واحد، توان‌فرسا و بسا محال است. از این روست که پژوهشگران در کندوکاو‌هایی از این گونه به نگاه و نظرانی یکسان دست نمی‌یابند. نگارنده در تألیف این دفتر بیش از دویست جلد کتاب و پژوهش‌های میدانی را کاوید، اما از این میان تنها از ۱۴۸ جلد آن‌ها بهره یافت و مطالعه و بررسی بقیه‌ی مآخذ به انگیزه‌ی جست‌وجوی بیشتر در این راه حصول یافت. امید که با رهنمود استادان فن، پژوهشگران ژرف‌بین و خوانندگان دانشپوی، کاستی‌های این وجیزه مرتفع گردد.

در این پژوهش از مساعدت و یاری بی‌شائبه‌ی مدیر محترم و ارجمند پژوهشکده‌ی مردم‌شناسی جناب آقای میرشکرایی و نیز پژوهنده‌ی وارسته و دانشور جناب آقای علی‌اکبر حمیدی برخوردار بوده‌ام. هم از این رو لطف بی‌دریغ ایشان را از صمیم قلب سپاس می‌برم.

بایسته است که از همکاری مشفقانه‌ی سرکار خانم معصومه‌ی رخشا پژوهشگر کوشای پژوهشکده‌ی مردم‌شناسی و از همراهی و عنایت سرکار خانم تهرانچی مسوول کتابخانه‌ی میراث فرهنگی و نیز از کارکنان ارجمند آن از دل و جان سپاسگزاری کنم.

در پایان کسب فیض نگارنده از نکته‌های دقیق و عمیق استادان ارجمند و فرزانه جناب آقای دکتر محمدتقی راشد محصل و سرکار خانم دکتر میرفخرایی خود موهبتی بزرگ بود که به سپاس بر نمی‌آید.

درآمد

«گذار» بایسته‌ی «هستی هدفمند» است. زمان و زمانمندی، جایگاه، موقعیت و لزوم هر پدیده را مشخص و برآورد می‌کند و هر پدیده تبعات و عوارضی دارد که باید در زمان و موقعیت خاص با تمهیدی ویژه با آن روبرو شد و یا با پیش‌نگری، ناهمگنی، درکنشی را که در کمین است، از میان برداشت.

«بودن» و «هستی» را آدمی از دیرباز خجسته و نیک اما در تضاد و تعارض با گوهر شر یافته است. در اعتقادات زردشتی، آفرینش اورمزد به انگیزه‌ی فرمانروایی نیکی و بهی و از میان برداشتن زشتی و پلشتی است و هم از این رو جلوه‌های او یعنی امشاسپندان نخستین آفریده‌هایند و از آن پس، دیگر پدیده‌های مینوی و گیتیانه را مرحله به مرحله می‌آفریند و در این آفرینش هدفمند و پیش‌آگاه در پی آن است تا بر اهریمن و موجودات و نمودهای اهریمنی به یاری همه‌ی آفریده‌های خویش و پیش از همه «انسان»، ظفر یابد. اورمزد برای پیروزی قطعی بر اهریمن، زمان را کرانمند می‌خواهد تا با خویشکاری اورمزدیان و دعا‌های توان‌بخش سرانجام، ریمنی از میان برخیزد.

آدمی در آمدن به گیتی را در راه جدال با اهریمن و فرجام رستگاری و انوشکی پذیرا می‌شود: «هرمزد... بابوی (= آگاهی) و فروهر مردمان سگالش کرد و خرد همه آگاه را به مردمان فراز بُرد و گفت که کدام یک شما را سودمندتر در نظر آید؟ اگر شما را به صورت مادی بیافرینم و به تن با دروج بکشید و دروج را

نابود کنید و شما را به فرجام درست و انوشه باز آریم و باز شما را به گیتی آفرینم، جاودانه بی مرگ، بی پیری و بی دشمنی باشید؛ یا شما را جاودانه پاسداری [بر ضد] اهریمن باید کرد؟ ایشان بدان خرد همه آگاه [آن] بدی را [که] از اهریمن دروج بر فروهرهای مردمان دو جهان رسد، دیدند و رهایی واپسین از دشمنی اهریمن و به تن پسین، جاودانه درست و انوشه باز بودن را [دیدند] و برای رفتن [به جهان همدستان] شدند. (بهار ۱۳۷۵: ۷۴) هم از این روست که «کیومرث» نمونه‌ی انسان کامل و مرد آهلو (= مرد پرهیزگار) پیش از درآمدن به گیتی پذیرای رنج در راه هدفی سترگ چنین می‌گوید:

«رسم، پذیرم، خرسندم. رَسَم به گیتی، پذیرم رنج را، خُرسندم»:

1. rasēm ud Padīrēm hunsad hēm

2. rasēm ō gētīg padīrēm pad anāgīh hunsand hēm^(۱)

در دین‌های اسلام و یهود نیز، آفرینش جهان زمانمند و از مرحله‌ای به مرحله‌ی دیگر است؛ چنان که خداوند جهان و انسان را در شش روز می‌آفریند (قرآن مجید سوره‌ی ق. آیه‌ی ۳۸).^(۲) کتاب مقدس، سفر آفرینش باب اول، آیات ۱ - ۳۱^(۳) این چنین تثبیت زمانمندی در آفرینش و از مرحله‌ای به مرحله‌ای درآمدن، مینوی یا گیتیانه، آیین‌های نمادین به وجود آورد که بدایت و نهایت یا آغاز و فرجام هستی را در برگرفت. آدمی که جهان را زمانمند و هدفدار یافته بود، در مراحل گونه‌گون حیات خویش به سلوک و آدابی آیینی هماهنگ با ساخت زیست، جامعه و فرهنگ خود دست یازید و دوره‌های زندگانی (تولد، بلوغ، ازدواج و مرگ) را از یکدیگر متمایز دانست، زیرا هر یک از آن‌ها در عرصه‌ی حیات اجتماعی او دارای شاخصه و کارکردی متفاوت بود. اما این رفتارهای آیینی به مرور زمان دگرگون می‌شوند؛ یا به طور کلی از میان می‌روند و یا با آیین‌های دیگر می‌آمیزند و شکل و جلوه‌ای دیگر می‌گیرند.

در قصه‌های عامیانه، بسیار شنیده و خوانده‌ایم که قهرمان قصه، در پی هدف خود باید از مراحل دشوار و خطرناک بگذرد تا به هدف و مقصود خویش دست یابد. گذار او از هر مرحله در او دگرگونی پدید می‌آورد و سرانجام در پایان قصه،

او دیگر همان نیست که در آغاز راه بوده و اینک او قهرمانی پیروزمند است و در رده‌ی ردان جای یافته است.

هر موجودی را آغازی است و در راه خود از گذرگاه‌هایی می‌گذرد و فرجام می‌یابد. فرجام‌شناسی این گذار، آغازی دیگر است و مرگ حتی نه نیستی که هستی دیگری است که به نوبه‌ی خود، مرحله‌ها دارد:
در ره عشق از آن سوی فنا صد خطر است

تانگویی که چو عمرم به سر آمد رستم
(دیوان حافظ ۱۳۷۱: ۲۴۳)

و مولوی می‌گوید:

به روز مرگ چو تابوت من روان باشد
گمان مبر که مرا درد این جهان باشد...
فروشدن چو بدیدی برآمدن بنگر
غروب شمس و قمر را چرا زیان باشد...
کدام دانه فرو رفت در زمین که نرُست
چرا به دانه‌ی انسانیت این گمان باشد...
(کلیات شمس تبریزی ۱۳۷۲: ۳۶۷)

میرچالیاده بر آن است که: «... آیین‌ها و نمادگرایی‌های گذر، مفهوم ویژه‌ای از وجود انسان بیان می‌دارند: انسان... با گذر از وضع غیرکامل جنینی، به وضع کامل و بلوغ، انسان کاملی می‌شود. در یک کلام، ممکن است گفته شود که وجود انسان تکامل را در مجموعه‌ای از آیین‌های گذر با آشناسازی‌های* متوالی به دست می‌آورد.» (الیاده ۱۳۷۵: ۱۳۴).

